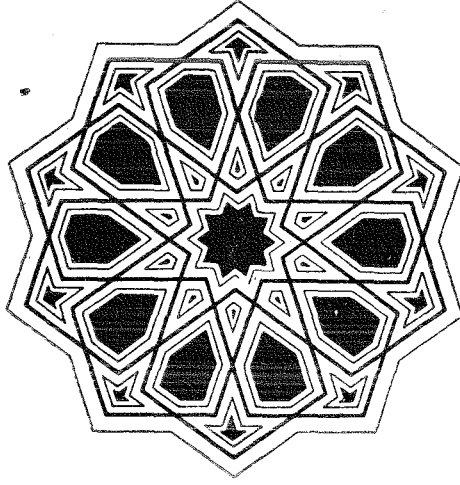

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

II—III

1952

ANKARA 1952 — YENİ MATBAA

İSLÂM AKÂİD SİSTEMİNDE GELİŞMELER

VE

İMAM-I ÂZAM EBU HANİFE

PROF. YUSUF ZİYA YÖRÜKÂN

G İ R İ Ş

İslâm İlm-i hâli'nin Kur'an âyetlerinden derlenen metnini Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin birinci sayısında yayınlamıştık. Bu metin, din kurucusunun devrindeki temel akîdeleri gerçek sınırları ile gösteren bir anayasa ve sonraki devirlerde vücade gelen gelişmeleri karşılaştırmaya imkân veren bir tespittir.

Peygamber'in ölümünden sonra Kur'an âyetlerine dayanan İlm-i hâl anlayışı - ki bu Ashab ve Selef-i Salihin yoludur - bir asır kadar devam etti; Sahabeler Kur'anın mânasını ve nüzul sebeplerini Peygamber'in izahlarıyla biliyorlardı. Müşahedeye dayanan bilgileri kendilerine akîdeler üzerinde derinleşmek ihtiyacını duyurmamıştı. Yeni Müslüman olmuş milletlerin fikir cereyanları ile de ülfet etmiş değildiler. Tefekkür ve münakaşayı mümkün kılan eserler ve tesirler de yoktu; inanışları kendilerine yetiyordu.

Çek geçmeden durum değişti. Müslümanlık milletler arası bir mahiyet kazandı, harpler ve kaynaşmalar oldu, kültür hareketleri genişledi, yeni yeni fikir cereyanları doğdu. Bunları karşılamak zaruretiyle bizzat Ehl-i Sünnet içinde, tarih boyunca, akaid bakımından Selef, Ebu Hanife, İbn-i Güllâb, Eş'arî ve Matürîdî, Neseffî ve Gazâlî, İbn-i Teymiyye, Kadî Adut ve hattâ Bürgivî hamleleri vukua ge'di. Her hamle yeni bir anlayışın, her anlayış psikolojik şartların ve sosyal-kültürel çevrenin eseridir. Bu hamlelerin âmilleri, ayrılık konularının ve nevilerinin sebepleri, tarihî bütünlüğü içinde ele alınmamış, İlm-i hâle giren yeni unsurların değerleri üzerinde durulmamıştır.

Meseleleri, tarihî oluşu içinde, bütün halinde, kavramak için ihatalı bir İslâm Dini Tarihi'ne ve yeterli bir İlm-i Kelâm veya Mezhepler Tarihi'ne ihtiyacımız var. Gerçi "Milel ve Nihal" (Dinler ve Mezhepler), "Makalât" (Fikir Cereyanları), "El-Firak" (İslâm Fırkaları) adları altında bir takım kitaplar yazılmıştır. Bunlar, fikir cereyanlarının nerede, ne sebeple ve hangi tarihte çıktığına asla temas etmezler. Ahmet İbn-i Hanber'in (780 - 855) "El-Reddû alâ el-Zenadiakti ve'l-Cehmiyye", İbn-i Hazm'in (944 - 1064) "El-Fisal", İbn-i Teymiyye'nin (1263 - 1322) "Minhac el-Sünne" gibi meshep münakaşalarına dair yazmış oldukları eserlerde ise, meseleler ve akîdeler üzerinde muhalifleri reddetmek maksadıyla durulmuş, tenkit edilen fikrin bütünlüğü, mebde ve gayesi dikkat naza-

rına alınmamıştır¹. Şehristanî'nin "El-Musaraa ve'l-Mudarebe" ve "Nihayet ül-Akdam"², Amidî'nin "Ebkâr ül-Efkâr", Kadı Beydavî'nin "Tavallî", Nasirüddin-i Tûsî'nin "Tecrid", Kadı Adud'un "Mevakıf" gibi kelâm ilminin ana kitapları ise doğrudan doğruya müellifinin bağlı olduğu sistemi savunmak ve muhaliflerini reddetmek maksadı ile yazılmıştır. Umumiyetle kelâmcılar, eserlerinde kendi dâvalarının delillerini tafsil ettikleri halde muhaliflerinin görüşlerine sadece şöyle bir temas ile yetinirler. Taberî, Mes'udî, İbn-i Esir, İbn-i Haldûn ve İbn-i Halegân gibi tarihçilerin eserlerinde ise mezhep ve rey sahibi büyüklerin yalnız resmî hal tercümeleri, onlara ait hâdiselerin umumî hatları, eserlerinin adları ve ölüm tarihleri verilmiştir.

Son zamanlarda İstanbul'da, Kahire'de ve Haydarabat'ta "Mutezile ve Hüsün, Kubuh", "Zeydiyye", "Cehmiyye ve Mutezile", "Bâkillânî", "Şehristanî", "İmam ül-Haremeyn", "Gazâlî", "Sühreverdî", "Bâtınîler", "Alevîler" gibi³ birer makale mahiyetini geçmiyen incelemeler yapılmış ise de dinî meseleleri mukayeseli ve bir bütün halinde kavramıya elverişli eserler vücuda gelmemiştir. Şiblî Na'manî'nin son zamanlarda yayınladığı, Farsça tercümesini gördüğümüz "İlm-i Kelâm Tarihi" de şahsî ve indî bir makale mahiyetini geçmiyor⁴.

Akaid meselelerine ve mezhep münakaşalarına dair eski kaynaklar, bize mezhep ve rey sahiplerinin düşünce tarzını ikinci elden vermektendirler; ilk metinler tarihin karanlıklarına gömülmüş bulunuyor. Cehm'in fikirlerini "El-Reddû alâ el-Zenadikati ve'l-Cehmiyye" den, Mutezile veya Mücessime dâvalarını, Şîî veya Haricî tefekkürünü, meselâ, "Kitab-ü Fezayih il-Mutezile" veya "Fezayih ül-Havaric" gibi red maksadıyla yazılmış eserlerden öğreniyoruz. Bu dâvaların hasımlar tarafından tasvir

¹ Burada adı geçen kitapların tavsif ve kısa tahlilleri için bakınız: Yusuf Ziya Yörükân, "Mezhepler Hakkında Yazılan Kadim Kitaplara Bir Nazar". Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 1926, Sayı 3, 5-6. Bu yazıda diğer menbalar hakkında gerekli bilgiler de verilmiştir.

² Şehristanî'nin bu iki eseri için bakınız: Yusuf Ziya Yörükân, "Şehristanî'nin Kelâma Dair Üç Eseri", aynı mecmua, Sayı 3.

³ Bu araştırmalar için bakınız: Cemalüddin-i Kasimî, Tarih ül - Cahmiyye ve'l-Mutezile, Mısır, El-Menar tabı, H. 1331. Mehmet İneyet, "El-Zamimet ül-Ülâ ve'l-Saniye". Risale-i Seb'a fi'il-Akaid, içerisinde, Haydarabat, 1943, SS. 1-68. Rızaeddin, Meşhur Eserler Serisi: İbn-i Teymiyye, Orinburg, 1911. Yusuf Ziya Yörükân, "Şahabeddin-i Sühreverdî (Maktul)", Mihrap Mecmuası, İstanbul, 1923, Sayı 2-21. Şerefettin Yaltkaya, "İbn-i Teymiyye", Mihrap Mecmuası, Sayı 19. Vasil İbn-i Ata için bakınız: Ezher ve el-Menar Mecmuaları. Yusuf Ziya Yörükân, "İhvan-ı Safa", Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 1. Yusuf Ziya Yörükân, "Şehristanî", Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 3. Yusuf Ziya Yörükân, "Anadoluda Alevîler ve Tahtacılar", İstanbul İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 8, 12, 13, 14, 15, 17, 19 ve 20. Şerefettin Yaltkaya, "Bâtınlilik Tarihi", İstanbul İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 8. Şerefettin Yaltkaya, "Mutezile ve Hüsün, Kubuh" İstanbul İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 2. İsmail Hakkı İzmirli, "İmam ül-Haremeyn", İstanbul İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 9. İsmail Hakkı İzmirli, "Ebu Hayyan el-Tevhidî", İstanbul İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 7. İsmail Hakkı İzmirli, "Dürzî Mezhebi", İstanbul İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 2.

⁴ Şiblî Nağmanî'nin "İlm-i Kelâm Tarihi" için bu makalenin sonundaki Ek : 1'e bakınız.

edilmesi çok defa aldatıcı olmuştur. Reddiye, Müdafaa, Fırak, makalat, Milel ve Nihal adı altında yazılmış eserler ekseriya bir taraflıdırlar ve mukabil taraf anlayışını tezyif ederler. Bu eserlerin yazarları hislerinin tesiri altındadırlar ve hattâ yazdıkları eserlerle bağlı bulundukları hükümetin gidişini ve durumunu kuvvetlendirmek gayesini güderler.

Ebu el-Hasan el-Eş'arî: "Meslekler ve Meshepler üzerine yazı yazanlar, muhaliflerinin fikirlerini ya pek kısa veya yanlış yazıyorlar; bunları kötülemek için kasden yanlış söyleyenler de var. Bunlar hakikatin belirmesine yarayacak tarafları bırakıyorlar, kolaylıkla ilzam edilecek delilleri onlara atfediyorlar, bu, hakikat araştırmacılarının yolu değildir", diyor⁵. Ebu Reyhan-ı Birûnî, "Kitab-u ma'lil-Hind" in önsözünde: "Mezahibe dair eserlerde Mutezile'nin «Allah bizatihi âlimdir» sözü, halkı Mutezile aleyhine kışkırtmak için «Allah'ın ilmi yoktur» şeklinde yazılmaktadır; bende mevcut olan makalât kitaplarında, fikirleri ve dinleri belirtme işinde hep bu hareketi gördüm, hiçbir taraftarlık ve dalakavukluk etmeden meseleyi olduğu gibi yazmaya çalışmıyor", diyor⁶. Fahrüddin-i Râzî, "Münazara" sında, Şehristan'ının "Milel ve Nihal" inden bahsederken: "Bu kitapta mezhepler zan üzerine yazılmıştır ve itimada lâayık değildir, zira müellif İslâm mezheplerini Ebu Mansur-i Bağdadî'nin «El-Fark beyn el-Fırak» adlı eserinden almıştır. Ebu Mansur ise muhaliflerine karşı pek mutaassıp olduğu için onların mezheplerini doğru yazmamıştır, bu sebeple güvenilemez", diyor⁷. Bu mütalâalar doğrudur⁸. Bunun için de menbaları karşılaştırarak yürümek ve fikirleri bütün halinde kavramak için çeşitli kaynaklara müracaat etmek zorundayız; bu durum bizi, ilk ihtilâfların içtihadî ve siyâsî olanlarını ayırmıya, bilhassa fikir cereyanlarına ve dinî esaslara dair olanlarını tarih içinde meydana geliş sırasıyla araştırmıya ve ayrıca meselelerin menşei, âmilleri ve gayesi üzerinde durmıya sevkeder. Bu suretle İslâm akaid sisteminde meydana gelen gelişmelerin izahı ve kuruluş devrindeki temellerle sonradan girmiş unsurlardan teşekkül eden manzaranın mukayesesı ve Ebu Hanife tarafından müdafaa edilen sistemin anlaşılması mümkün olur.

TARTIŞMA KONULARI

Müslümanlığın ilk devrinde hangi mevzular üzerinde münakaşa cereyan etmiş, akidelerde ayrılık ne zaman ve ne surette başlamış ve fikir hareketleri ne gibi âmillerin tesiri altında gelişmiştir?

İslâm'da ihtilâf mevzuu olan meselelerin türlü nevileri vardır. İhtiyacın ve maslahatın icab ettirdiği günlük meselelerde görüş ayrılığı, Peygamber zamanında da vardı. Mekkeli, Medineli, Necidli ve Yemenli yeni

⁵ Ebu el-Hasan el-Eş'arî, Makalât ül-İslâmiyyin, İstanbul, İlahiyat Fakültesi yayınlarından, 1926, S. 1.

⁶ Bu parçanın tamamı için bakınız: Yusuf Ziya Yörükân, "Mezhepler Hakkında Yazılan Kadim Kitaplara Bir Nazar", Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 5 - 6, S. 215.

⁷ "Mukaddime", El-Fark beyn el-Fırak, Mısır baskısı, 1948, S. 6.

⁸ Mezhepler üzerine yazılmış kitapların tek taraflılığına dair bu makalenin sonundaki Ek: 2 ye bakınız.

Müslümanlar arasında yaşayış ve görüş farkları bulunması kadar tabii bir şey olamaz. Buna, Havazin ve Evtas ganimetlerini taksimde Züheyr oğlu Harkus tarafından Peygamber'e yapılan itirazlar ve Ensar arasında uyanan endişe misal olarak verilebilir⁹.

Amelî sahada olan bu nev'i ihtilâfların misalleri çoktur; siyasî ihtiraslardan doğan ayrılıkların açığa vurulması için ise biraz vakit geçmesi, çeşitli fikir hareketlerinin doğması ve dinî esaslar üzerinde münakaşaların başlaması için de bir kaynaşma ve olgunluk devrinin gelmesi lâzımdı.

Arap camiası içinde, bilhassa Ashap arasında çıkan içtihat ayrılıkları ile Araplar'ın diğer milletlerle karışmalarından sonra vukua gelenlerin farık vasıfları vardır.

Arap Yarımadası dışındaki kavimlerle karışmadan önce Hicaz Araplarının felsefî fikir cereyanları ile ünsiyet peyda ettiğini gösterecek vesikalar - bâzı iddialara rağmen - yoktur. Uyanış günlerinde ise, onlar Peygamber'in hitabeleri ile tatmin edilmiş ve huzura kavuşmuş idiler. Cahiliyyet âdetleri, Yahudi gelenekleri ve Sabiî'lerin karışık hurafeleri artık kendilerini pek meşgul etmiyordu. Muazzam inkilâbın heyecanı içinde idiler, bu yüzden ilk zamanlarda günlük ihtiyacın doğurduğu hâdiseler ve ibadetlere dair meseleler üzerinde düşünmekle yetiniyorlardı. Kur'an-ı Kerim'in beyanatından anlaşıldığına göre Sahabeler Peygamber'den hayatı boyunca on üç mesele sormuşlardır. Bu meselelerin on biri amelî konularla ilgilidir. Biri ruha, birisi de kıyamete aittir¹⁰. Bunlar Sahabeler'in ilk günlerde felsefî meselelerden ziyade amelî konularla meşgul olduklarını gösterir.

Peygamber'in hastalığında ve ölümünü takip eden günlerde bir takım günlük meseleler, içtihadî mevzular üzerinde görüş ve düşünüş ayrılıkları vukua geldiği gibi, siyasî ihtirasların tesiri altında mücadeleler de oldu. Namazların iki vakte indirilmesini veya zekât farızasının (vergi usulünün) kaldırılmasını isteyen bâzı bedevî kabilelerin görünüşte dinî fakat hakikatte siyasî ve neticesi kılıca dayanan muhalefetleri de görüldü. Hattâ Kur'an'ın kıraat usulü, Allah'ın sıfatlarına dair bâzı âyetlerin tefsiri ve mukadderat konusu etrafında geçici ve daha ziyade amelî meseleler halinde görüşmeler de oldu. Bunların en önemlisi, hükümet başkanlığı meselesi ve idare şekli hakkındaki ihtilâftır.

Hilâfet müessesesi tamamen dünyevî olduğu halde, sonraları çeşitli vesilelerle dinî bir esas mahiyetini aldı. Halbuki Peygamber hükümet meselesini milletin iradesine bırakmıştı. Kur'an, ruhbanîyetin bid'at ve hahamların müdahale ve tasarruflarının çirkin olduğunu ifade eder: "Onlar kendilerine emretmediğimiz rehbanîyet bid'atını çıkardılar" (Hadid 27) ve "Hahamların ve papazların çoğu insanların mallarını batıl ile yerler ve onları Allah'ın doğru yolundan sapıtırlar" (Tövbe 34). Rehbanîyet müessesesi bir nevi dinî hükümet şekli olmuştur.

⁹ Siyer kitaplarında, "Kısas-ı Enbiya"da ve Mahmut Esat Bey'in "Tarih-i İslâm"ında vak'a mufassal surette anlatılmıştır.

¹⁰ Bu sorular ruha, Zülkarneyn'e, Ashab-ı Kehf'e ve hattâ kıyamet gününün şartlarına dairdir. Yahudi'lerin telkinleri ile sorulmuştur. Ashab'ın doğrudan doğruya soruları, yetime (Bakara 221), nafakaya (Bakara 215, 220), aylara (Bakara 189), harama (Maide 5, Bakara 219), hisseler (Enfal 1) ve kadın hallerine (Bakara 222) dair olanlardır.

İkinci âyet, dini, istismar ve dünyevî menfaatlara âlet etmenin memnuiyetini açıklamaktadır. Böyle iken dinî hükümet taraftarları, dinî hükümleri vaz etmeye salâhiyetli, Evlâd-ı Resul ve mutlak surette hâkim, mâsum (lâyuhî) bir imam fikrini ileri sürdüler. Bu fikir diğer meseleleri doğurdu: zahirî hükümet, gizli hükümet (imam-ı mahfî), Peygamber'in vasisi, mehdî ve hattâ bir nevi tenasuh akidesi gibi meseleler daha Ali'nin ve oğlu Muhammed Hanefî'nin hayatında birbirini takip etti. Bu yüzden pek çok kan döküldü. Her sahneye Ali evlâtlarından biri karıştırıldı ve nihayet nesil kendi kendini imha etti. Bu faciaların dehşetini görmek için en eski yazarlardan bir Şîî imamı olan Nevbahtî'nin "Fırak el-Şîa", ve bir Sünnî imamı olan Ebu el-Hasan el-Eş'arî'nin "Makaletü'l-İslâmiyyin" adlı eserine göz gezdirmek kifayet eder¹¹.

Bu iki nevi amelî ve siyasî ihtilâf silsilesi yanında bir de menşeiini ilim hasbiliğinden ve İçtimâî - coğrafî zaruretlerle yabancılarla karışmanın doğurduğu fikir cereyanlarından alan bir ayrılıklar silsilesi daha vardır ki, îman ile küfür arasında bir köprü vazifesini gören ve akaid mevzuları üzerinde cereyan eden bu fikir ayrılıkları, ilk kaynaşmalardan sonra, Abdülmelik'in son günleri ile Ömer İbn-i Abdülâzîz'in ilk günleri arasında geçen devirde, milletin nisbî bir sukûna kavuştuğu sırada, kendini göstermeye başlamıştır ve önceki her iki hareketten de sonradır. Esasen islâmî ilimler, Kur'anın kıraat ve tefsiri, hâdislerin toplanması, Arap tarih ve edebiyatının tedvini bugünlerin, Tabiî devrinin, mahsulüdür¹². Nitekim Azerbaycan seferinde (646) Huzeyfet ül-Yeman'ın askerleri arasında Iraklılarla Şamlıların Kur'an kıraatında ihtilâf ettikleri görülünce Kur'an, Kureys kıraati üzerine tesbit edilmişti¹³. Ali, Kûfe'ye göç ettiği zaman (657), burada lehçe ve cümle hataları görünce, Ebu el-Esved-i Düelî'ye Arap gramerini yazmasını telkin etmişti¹⁴. Peygamber'in siyeri

¹¹ Nevbahtî, Kitab ül Fırak el-Şîa, İstanbul 1931. Ebu el-Hasan el-Eş'arî, Makalât-ül İslâmiyyin. İstanbul 1926. Ayrıca bu ikinci eser H. Ritter tarafından iki cilt olarak ta bastırılmıştır.

¹² Bu konular üzerinde Hilmi Ziya Ülken'in "Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü", İstanbul, 1948, ve Adnan Adıvar'ın "Tarih Boyunca İlim ve Din", İstanbul, 1944, adlı eserlerinde faydalı bilgiler verilmiştir. Hilmi Ziya Ülken, İlim hareketinin İskenderiye'den Antakya'ya, Harran'a ve Bağdat'a geçtiğini, fikir hareketinin devam ettiğini göstermektedir (S. 96 ve müteakip) bu dâvasını İbn-i Nedim ile İbn-i Ebu Usaybia'nın verdikleri bilgilere dayandırmaktadır. Adnan Adıvar, İslâm'ın intişarını takip eden devirde ilimle kimsenin iştigal etmediğini ve ilime karşı korku ve sakınma hissi bulunduğunu kaydediyor (C. 1, S. 82) ve bu fikrini Kâtip Çelebî'nin izahlarıyla teyid ediyor. Filhakika Kâtip Çelebî, "K'esh el-Zunun", Maarif Matbaası, 1943, C. 1, S. 33'de Araplar İslâm'ın ilk zamanlarında ilimlerden hiçbirine önem vermediler. Bunun sebebi, İslâm'ın kaidelerini ve Müslümanların akidelerini, henüz kuvvet bulmadan ve yerleşmeden, kudema ilimlerinin tesiri ile bozulmaktan korumaktı, diyor ki, bu doğru değildir. İslâm kaideleri ve akideleri hiçbir Müslüman tarafından böyle zayıf hissedilmiş değildir. Kesf el-Zunun'da: "Allah Araplar'a felsefe anlama kabiliyetini vermemiştir" (S. 82), "Hattâ bunlar fütuhât devrinde buldukları kitapları yakmışlardır" (S. 33), "Tevratı okumak menedilmiştir, kitap yazmak da memnu idi, ilk eserler 155 de yazılmıştır" (S. 34), gibi sözler de dikkatsizlik eseri ve acele verilmiş hükümlerdir.

¹³ İbn-i Nedim, Fihrist, Mısır tabı, H. 1398, S. 37.

ve hadisleri üzerinde ihtilâf edildiğini gören Halife Ömer İbn-i Abdül-âziz de Medine kadısı Ebu Bekir Muhammed-i Medenî'ye (vefatı 736) ve İbn-i Şahab-ı Zühri'ye (vefatı 738) hadislerin yazılıp toplanmasını emretmişti ¹⁵.

Zaman ve mekân şartları değişmiş, Müslümanlar bir milletler cami-ası haline gelmiş, yeni şehirler kurulmuş, camiaya yeni unsurlar katılmıştı. Eski medeniyetlerin mirası, eski dinlerin malzemesi, eski fikir cereyanlarının tesiri, fikirleri harekete getiriyordu. Kur'an âyetleri ve rivayet edilen hadisler düşündürücü idi, bir âyete dayanıp bir izah verenle, diğer bir âyete veya hadise dayananlar arasında görüş farkları oluyordu. Müslümanlık eski kültür sahalarında yayılmaya başladığı günlerde yeni Müslüman olanlar arasında şüphesiz ki eski büyük dinlerin bilginleri, bunların da ilâhiyat mevzuunda bir takım bilgi hamuleleri vardı. Bir dinden diğer bir dine geçmek ruhî bir mücadele ve aklî bir mukayese mevzuudur. Bilerek, kanaat getirerek Müslüman olmanın mânası da budur. Bu bilginlerin eskiden beri âşinası oldukları fikir hareketlerini İslâm gününde de devam ettirmeleri ise zihnî bir itiyat olduğu kadar Müslümanlığın da icabı idi.

Müslümanlıkta, ilim uzak, yabancı bir yerde, Çin'de bile olsa ve Müslüman olmıyanlar elinde dahi bulunsa, alınır. Nitekim Ömer, Peygamber'in hayatında Medine'de Yahudi medresesindeki derslere devam ederdi ¹⁶. İşte bu karşılıklı alıp vermeyi Roma, Bizans, Hint ve İran kültürlerinin kavuştuğu mıntikalarda, Basra'da, Şam'da, Mısır'da, Harran ve Horasan'da görmemizin sebebi budur. Eski dinlerin malzemesi ve eski milletlerin çeşitli kültürleri buralara çok eskiden girmişti. Bir dinin esasları ne kadar açık ve sağlam olursa olsun bir cemiyetten diğerine geçerken yeni muhitin bünyesine intibak eder, galip ve mağlup farkında olmaksızın birbirinden müteessir olur. Nur ve zulmet ikiliğine, Kısra'ların mutlak hâkimiyetine alışmış olan İran ruhunun tesiri altındaki ülkelerde, halkın hayır ve şer meselesinde kaderciliğe, hükûmet reisliği meselesinde imam-ı mâsum akîdesine bağlanması; Roma - Bizans terbiyesi altında yaşayan yerlerde ortodoks görüşün ve saltanatçı zihniyetin bulunması; Çöl ve Necid Haricî'lerinin hükûmet ve riyaset tanımayan serazat bir şuur taşımaları, teşbihçi ve cebriyeci akidelere saplanmaları bu şartlarla izah edilebilir. Nitekim Türklerin eskiden Şamanizm, Budizm, Zerdüş, Müzdek ¹⁷ ve Mani dinlerine girmiş olmaları, Çin sınırlarında, Orta Asya'da, Bakteriyana, Suğud ve Horasan gibi muhtelif muhit tesirleri altında uzun müddet kalmış bulunmaları İslâm'da on-

¹⁴ Suyutî, Tarih ül-Hulefa, Mısır, H. 1305, S. 70. İbn-i Nedim, fihrist, S. 60.

¹⁵ Hadislerin toplanıp yazılması için bakınız: Askalânî ve Kastalânî "Mukaddime"-leri. Ümmilerin teşekkülleri için "Mevzuat el-Ulûm" ve "Kesf el-Zünun". Türkçe tafsîlât için: İsmail Hakkı İzmirli, "Siyer-i Celile-i Nebeviyye", İstanbul, H. 1332, S. 11 ve sonrası.

¹⁶ Ömer'in yolu üzerindeki Yahudi medresesine devamı için bakınız; Medinede Yahudiler, Mahuru Tesat, Tarihi Dini İslâm.

¹⁷ "Burhan-ı Katı" bu kelimeyi Mejdek diye kaydettikten sonra, "Müeyyid il-Füdelâ" müellifinin bunu Müzdek şeklinde zaptettiğini yazar. İslâm âleminde bu ikincisi kullanılmaktadır, çünkü (j) harfi Arapça'da yoktur.

ların sünnî, şîî, batınî ve hattâ sofî, tarikatçı ve alevî gibi zümrelere ayrılmalarının başlıca âmillerindendir. Psikolojik şartların ve siyasî hareketlerin, hattâ din istismarcılarının tesirleri azımsanamaz. Ancak, bu müşahedeler, herhangi bir akîde ve îman mevzuunun kavranılması için bir bütün halinde ele alınmasını ve bilhassa her şeyden evvel ayrılık âmilleri üzerinde durulmasını âmirdir.

AYRILIK ÂMİLLERİ

İslâm âleminde - ileride tafsilatıyla görüleceği üzere - ilk fikir münakaşaları Allah'ın zatı ve sıfatları, hayır ve şer, kaza ve kader, peygamberliğin vasıfları, îmanın mahiyeti, dinde aklın rolü ve bunlardan çıkmış olan Kelâmullah meselesi, Kur'an'ın mahlûkiyeti, Ali'nin vasi olması, hattâ hulûl ve ittihat meseleleri, ruhun ölümsüzlüğü, ahiret âlemi konularında cereyan etmiştir. Bu konular ise İslâm'dan çok evvel İskenderiye'de, Suriye ve Irak'da ele alınmış bulunuyordu. Meselelerin çıkışı, benzer âmillerin tesirleri altında olabildiği gibi, eski fikirlerin yeni kisve altında kendini göstermesi şeklinde de olabilir. Nitekim vasi ve mehdî akîdeleri ilk defa İslâm'a bir Yahudi âlimi tarafından sokulmuştur. Gerçi bir tohum müsait zemin bulmadıkça gelişemez, muhit hazırlanmadıkça da telkin yapılamaz, fakat bu telkinin rolünü küçültmez, diğer âmiller arasında göz önüne alınmasını gerektirir. Yahudi'lerde peygamberliğin evlâda intikali inancı pek eskiden beri vardır; bir halâskârın geleceği akîdesi de Babil esareti devrindeki peygamberlerin telkinlerindendir. Bu fikirler İslâm'da Ali'nin vasiliği, Muhammed İbn-i Hanefî'nin mehdîliği şeklinde görünmüştür. Sonraları çıkan Yahudi mezheplerinde bunlar ricat ve hulûl akidelerine, Allah'ın gökte görüleceği ve şimşekte parladığı inancına varmış; İslâm devrinde ise Ali Şia'sı arasında tesirlerini göstermiştir.

Mecusîler'in hayır ve şer mebdeleri (Yazdan ve Ehremen) ve bunların ezeliyeti, nurun zulmetle imtizacı kavgaları yeni bir kisve altında İslâm'da da görülüyor. Zerdüşt îmanı, tasdik, ikrar ve amel kısımlarına ayırarak teklifin bu üçü ile tamam olacağı fikrini ileri sürer¹⁸ ki, bu İslâm'da sürüp giden küfr ile îmanın sınırı dâvasıdır.

Yunan tefekkürünü Baktiriyana'ya, İran tefekkürünü Makedonya'ya tanıttırmağa vesile olan İskender istilâsından sonra teşekkül eden hellenistik dinlerin ruhî varlıkları ve ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmeleri; Yeni - Eflâtuncu'ların mistik temayülleri, adem zulmettir, vücut nurdur, uluhiyet (bir) olandır ve herşey ondan (sudur suretile) zuhur eder dâvaları, iyi veya kötü mücadelesinin ve Allah'ın vahdaniyeti ile sıfatlarının telifi meseleleri, İslâm'da görülen şekilleri için birer zemin teşkil etmiştir.

Eski Mısır'da firavunların ilâhlaştırılması akîdesine benzeyen, Roma'nın imparatorlara ibadet şeklindeki dini, Yahudilik'te olduğu gibi ferdlerin âkibeti ile ilgilenmiyen bir dindi. Yahudi'lerde ahiret fikri yoktur, onlara göre Allah insana dünyayı vermiştir ve insanlar ebediyyen orada kala-

¹⁸ Şehristanî, Milel ve Nihal, Kahire, 1948 C. 2, S. 70.

caklardır. Bunlar, ahiret fikri insanın şerefini azaltır ve iradesini kırar, derler. Hristiyanlık, bilâkis ruhun ölümsüzlüğünü vaad ile bunun insan şerefini yükselttiğini ileri sürmüştür. İsa'nın öldürüldükten sonra dirilmesi ve ebedileşmesi bu fikrin özel bir şekilde ifadesi, ebedî hayatın insanlar için mukadder olması da aynı fikrin genel bir şekilde ifadesidir. Buna göre insanların muayyen bir riyazat devri geçirmesi lâzım gelir, bu da târik-i dünyalık usulünü doğurmuştur. Binaenaleyh en hakir insan en aziz olandır. Bu netice, hükümdarları mabudlaştırmak akîdesinin tamamen aksülâmelidir. Bu tefekkür sistemi ve Yeni - Eflâtuncu'ların sudur nazariyesi ve hattâ Budizm'in Nirvana'sı, İslâm'daki tasavvuf cereyanlarının menşelerini gösterir.

Hristiyanlığın ilk devirlerindeki teologlara göre dinde esas doğmadır, aklın mühim rolü yoktur; din ve ilim, akıl ve nakil niza halindedirler. Lâtin kilise babalarından Tertullianus (160 - 230), biz İncil'in bir âyetini tevil etmek hakkına haiz değiliz, zira îman akıldan üstündür, der. Bu gibi bir fikri temsil edenlerin akîdesi "muhal olduğu için inanıyorum" cümlesiyle ifade edilmiştir. Dinde tefekkürü kabul edenler ise pek az olmakla beraber evvelâ îmanı, sonra aklı vazederler. Grek kilise babalarından İskenderiyeli Clemens (150 - 220) bu kanaattadır. Bu görüş ise ifadesini "anlamak için inanıyorum" sözünde bulmaktadır. Her iki mukabil görüşte de akıl ve ilim İslâm'da alındığı gibi hiçbir zaman başa alınmamıştır. Mühim dâvalardan biri de hüsün ve kubuh aklı midir yoksa îman mevzuu mudur, dâvasıdır. Hristiyan ilâhiyatının ilk devrinde bir şeyin iyi veya kötü olduğunu tayinde hâkim îmandır, esası konulmuştur, kaza ve kader Allah'ın emridir, denilirdi. Augustinus (354 - 430), insan ölümden sonra hürriyetine nail olacaktır, der. İslâm'da ise bu meseleler daha ilk devirde mebdini Ömer'den alarak, Ebu Hanife elinde incelenmiş, akıl müdrik ve hâkimdir görüşü ileri sürülmüş, kaza - kader meselesi de bu anlayışla işlenmiştir. Hristiyanlığın resmî bir din olarak kabul edildiği sıralarda ise birçok itizaller olmuştur ve bu yüzden çıkan Allah, İsa ile aynı cevherdendir, Mesih mahlûktur, Allah İsa'ya hulûl etmiştir, İncil birdir veya dördtür veya daha çoktur... dâvaları Müslümanlığın Suriye ve Irak'a yayıldığı günlerde hayatiyetini muhafaza ediyordu. Bir itizal mezhebinin temsil eden Nastûrî'ler: "Allah birdir, vücud, ilim ve hayat uknumları, zatın aynı değil, ona zait de değildir. Kelime İsa'nın cesediyle ittihad etmiştir, bu ittihad Melkâî'lerin dediği gibi imtizac suretiyle değil, Yakubî'lerin dediği gibi zuhur suretiyle de değil, güneşin billûrdan parlaması gibi bir ittihadıdır" akîdesini ileri sürmüşlerdir ki, bu İslâm Mutezile'sinden Ebu Haşim'in bir şeye muhtelif hassalar isnat etmesi (hal nazariyesi) akîdesinin menşesini gösterir¹⁹.

Hristiyanlığı İran ruhuna ve dualizme göre işleyerek yeni bir din ortaya atmış ve insan ruhunda daimi mücadeleyi esas tutmakla beraber şüpheyi red ile bir hakikate bağlanmayı kabul etmiş olan Mani'nin Nur ve Zulmet'e verdiği sıfatlar, maad, cennet ve cehennem hakkındaki telkinleri, Nur evveldir, lâkin adet tarikiyle değil²⁰ tarzındaki görüşleri;

¹⁹ Şehristanî, Milal ve Nihal, C. 2, S. 45. Yukardaki izah için yine bakınız: Şehristanî, Milal ve Nihal, C. 2, S. 39 - 48. İbn-i Hazm, El-Fisal, Mısır, H. 1317, C. 1, S. 49, 89. Fahrüddin-i Razî, İtikadat ül-Müslimin ve'l-Müşrikîn, Mısır, 1938, S. 83, 85.

²⁰ Şehristanî, Milal ve Nihal, C. 2, S. 72, İbn-i Nedîm, Fihrist, S. 458.

Babil ve Kalde akîdeleri ile İskenderiye tesirlerini taşıyan ve meselâ Allah ile halk arasında mutavassıt ruhuniler vardır, icab ve tasarruf bunlardır²¹, yağmur yağdıran ve yerden sular akıtan bunlardır, bunların yemesi içmesi, tesbih ve tehlilden ibarettir²² ve meselâ malûllerde bulunan sıfatlar Allah'da bulunmaz, ezeli olan illet bir'dir, tekessür etmez²³, sevap ve ikap ruhanîdir, cisme ârız olan şeyler nefse ârız olmaz²⁴ gibi akîdeleri ortaya atan ve Sabie diye tanınan Harranî'lerin tefekkürü, bütün bu çevrelerde dal budak salmış ve bu meseleler bilâhare Müslümanlık'ta kâmilen yeni bir görüşle ele alınmıştır.

Kubat zamanında Müzdeki'lerin ibaha ve iştirakçılığının Bahreyn yolu ile Kinde'ye kadar nüfuz etmesi, buralarda türlü din ve fikir kaynaşmalarının izleri bulunduğunu göstermektedir. Ebu Bekir zamanında Bahreyn ve Yemame taraflarında halkın vergi ve zekât için ayaklanmalarının ve Osman'a karşı yapılan isyan hareketinde isyancıların Mekke valilerin servet toplayıp halkın sefil kaldığını ileri sürmelerinin, Horasan ve Mısır'da fütûhat günlerinden sonra yerleşme devrinde cizye ve haraç şikâyetlerinin, bu kadim din ve fikir tesirlerinden geldiği düşünülebildiği kadar, yeni doğmakta olan mezhep ve akîde münakaşalarına bunların öncülük ettiği de ileri sürülebilir.

Osman'ın (657) son günlerinden Abdülmelik'in hükümrancılığı ele aldığı 693 tarihine kadar geçen zamanda siyasi ve dahili kaynaşmaları da her türlü akîde ihtilâflarının sebeplerini aramak için dikkate almamız gerektir.

Ali'nin tamamen Ehl-i Sünnet'ten ve ekserisi Ashap'tan ibaret olan Şia'sı arasına bir Yahudi âlimi iken sü-i niyetle Müslüman olarak girdiği söylenen İbn-i Sevda (Abdullah İbn-i Sebe)²⁵, Kûfe'de ve Mısır'da halktan bâzılarına ricat, Peygamber'in tekrar döneceği akîdesini, sonra her peygamberin vasisi olduğu gibi Ali'nin de vasisi olduğunu, daha sonra ulûhivetin Ali'ye hulûl ettiği fikirlerini telkin etmiştir. Ali'nin bu adamın telkinlerine kapılanlara çok ağır cezalar verdiği malûmdur. Çok geçmeden Haricî'ler tahkim, vaad ve vefâ meselelerini çıkardılar; kader meselesi üzerinden Ali'ye sorular soruldu. Cerevan eden kanlı hâdiselerden sonra Kûfe'de Tevvabin adı altında bir intikamcı Sia hareketi Süleyman İbn-i Sart'ın kumandası altında toplandı. Abdullah İbn-i Zübeyr, hilâfet dâvasına kalktı. Şam'da Emevîler Muaviye'nin ölümünden beri büyük sarsıntılar geçiriyordu. İsyân etmiş bulunan Yemame Haricî'leri bir aralık Necde İbn-i Âmir'in kumandasında birleştiler. Necid, Bahreyn ve Umman taraflarını elde ettiler, Mekke muhasara edilince de Abdullah İbn-i Zübeyr ile birleştiler. Muhammed İbn-i Hanife de için için kıvrıdanıyordu. Keysanî'ler, Muhammed İbn-i Hanife'nin mehdî olduğu fikrini çıkardılar. Abdullah İbn-i Zübeyr'in hizmetinden ayrılan Muhtar-ı Sakafî, Kufe'ye gitti, orada Muhammed İbn-i Hanife'nin veziri

²¹ Şehristanî, Mîlel ve Nihal, C. 22, S. 111.

²² Aynı eser, C. 2, S. 115.

²³ İbn-i Nedim, Fihrist, S. 442.

²⁴ Aynı eser, S. 444.

²⁵ Abdullah İbn-i Sebe için bu yazının sonundaki Ek: 3 e bakınız.

ve emini olduğunu söyleyerek yeni bir hareketin başına geçti. Muvafakiyetler elde edince de "Allah evvelki fikrinden döndü" (bidâ) dâvası ile bâtil akîdeler yaymağa ve nihayet peygamberlik iddiasına başladı. Abdullah İbn-i Zübeyr, ünlü Sahabeler'den bâzılarını ve Muhammed İbn-i Hanife'yi taraftarları ile kendine biat için hapis ve tazyike başladı. Haccac-ı Zalim'in mancınıkları Mekke'yi ve Kâbe'yi tahrip etti (692), her tarafta ferdin siyasî hürriyeti kaldırılmıştı. İbn-i Carud'un başkanlığı altında Basralılar da isyana kalkıştı. Haccac beklediği fırsatları elde etmişti. Enes İbn-i Malik'e bile el uzatmaktan geri durmadı. Her tarafta cellâd rolü oynuyordu. Haccac gittiği yerlerde kaba nutuklar verir: "Ben cemiyet ve cumhuriyet istemem, herkes kendi başına işine baksın, yoksa sizi odun keser gibi keserim" derdi. Abdülmelik de hac günlerinde verdiği bir nutukta: "Kesb-i salâh edinceye kadar ilâcınız kılıçdır" demiş ve emir bi'l-maruf'u yasak etmişti. Memleketin ahlâk ve siyaseti bu durumda olunca mukadderata boyun bükme inancı halka bir teselli ve şifa tesiri yapıyordu. Osman devrinde idarî hoşnutsuzluklar emir bi'l-maruf akîdesini cebir kullanmağa kadar götürmüştü. Şimdi ise Haccac'ın istibdadı kazaya rıza akîdesine sahne olmuştur. Fakat her tazyik aksülâmeller doğurur ve kahramanlar böyle anlarda yetişir. Fikir adamları durmadı, yüz yaşına yaklaşmış olan Ashap'tan Mâbed İbn-i Halid el-Cühenî, Hasan Basrî meclisinde: "Ümeyye oğulları kaza ve kaderi önümüze sürüyorlar, bu sözün hükmü ne zamana kadar sürecek" demiş; Basra kadısı da Mâbed'den cesaret alarak: "Bunlar her türlü zulmü yapıyorlar, sonra da Allah'ın takdiri böyle diyorlar" diye haykırmıştı. Ömer İbn-i Abdülâziz, mutlak bir adalet gayreti ile hükûmetin idare usulünü değiştirtince, Abbas oğullarının gizli daveti ve Ravendî'ler, Hasan ve Hüseyin oğullarının İmamiyeci'leri, Zeyd İbn-i Ali ve oğlu Yahya (740 - 742) ile Şia'larının ve Rafizî'lerin hareketleri, Talibî'lerden Abdullah İbn-i Muaviye'nin ulûhiyeti dâvası, çıktı²⁶. Yer yer Haricî yığınakları görüldü. İbn-i Kesir'in yazdığına göre bu sıralarda Haddâş-ı Hürremî, iştirakçilik ve ibahacılık dâvaları ile ortaya çıktı²⁷. Emevî'lerin son hükümdarlarından Yezid-i Nakıs (Yezid İbn-i Velid) Gaylân-ı Dimeşki'nin yararı ile iş birliği yaparak halkı kaderciliğe davet etti²⁸. Cad İbn-i Dirhem'in akîdesine nispetle Cadî lâkabını alan Mervan-ı Hîmar da kaderciliğe meyletti²⁹.

Bunlar öyle kaynaşmalar ve tehlikeli cereyanlar idi ki, ciddî ve ikna edici delillerle Müslümanlık esaslarının savunulması gerekiyordu. Bu fikirlere âşına bir muhit olan Basra'da Hasan Basrî'nin çevresinde toplanan münevverler, ilâhî adalet, ferdin mesuliyeti, ceza ve mükâfat ilâh...

²⁶ Bu zat Peygamber'in amcası Ebu Talib'in oğlu Cafer'in torunudur. Kendisinin Zülcenabeyn, mezhebine de Cenahiyye denir. Allah'ın ruhunun buna hulûl ettiğine inanıyorlardı. Bunlar İbâheci'dirler, Kur'anda haram ve ibadet âyetlerinin kinaye olup Ali evladının tevellîden ibaret olduğuna inanırlar. Bu mezheb İran ve İsfahan taraflarında çıkmış, Abdullah da Ebu Müslim tarafından katledilmiştir. Bakınız: Abdülkahir-i Bağdadî, El-Fark Beyne'l-Fırak. Mısır, 1948, S. 150.

²⁷ İbn-i Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, Mısır 1932, C. 9, 326.

²⁸ İbn-i Kesir, aynı eser, C. 10, S. 17.

²⁹ İbn-i Kesir, aynı eser, C. 10, S. 46.

meselelerini münakaşa etmiye başladılar. Bunu, Horasan'da Allah'ın **ten-zih** veya **tecsimi**, Mısır'da **hulûl** ve **tenasüh** inancı, Kûfe'de **imamet**, Şam'da **saltanat**, Necid'de **iman** ve **amel** meseleleri takip etti. Emevî'leri yıkılış devrine kadar süren bu münakaşalar siyasî hareketlerin inzımanı ile daha ziyade şaşırtıcı oldu. Fakat böyle karanlık anlar bir dehanın doğmasını hazırladı. Bu devrin sonunda Allah'ın esma ve sıfatını, iman, amel ve ahlâk konularını umumî esaslara bağlayarak işleyen, fikirlerin ve akidelerin müdafaası için usul vaz eden büyük bir müctehid yetişti: İman-ı Âzam Ebu Hanife (699 - 768).

Eski kültürlerin sonraki kültürlerle tesiri inkâr edilemez; eski dinlerin sonradan çıkan dinlere bir takım malzemeler bıraktığı şüphesizdir. Nitekim Müslümanlık, geçmiş dinlerin aynı menbadan geldiğini söyler ve bu dinlerde ilga edilmemiş olan hükümleri kabul eder. Siyasî hareketlerin dini inanışlara bağlandığı ve hattâ dini inanışların siyasî mücadelede tesiri ile bünyeleştiği vakidir, fakat bunlar dinî itilâflarda ve fikir cereyanlarında şahsın, şahsî tefekkürün rolünü küçümsetemez.

İslâm'da mutlak bir fikir hürriyeti vardır; Kur'an da bunu emreder: "Helâk olan anbeyyine helâk olsun, yaşayan delili ve kanaatı ile yaşasın" (Enfal 42). "Dinde zorlama yoktur" (Bakara 256). İlim hasbîliği de İslâm'da bir esastır, Kuran: "Bilen ile bilmeyen eşit olur mu?" (Zümer 9), der. Ve bu maalde (Enam 50, Fâtır 19) da da emirler vardır. Tefekkür için (Âl-i İmran 191, Âraf 183, Rum 8), dinde derinleşme için (Tövbe 123, En'am 98) âyetlerine bakınız. Bu âyetler, dinde ilim ve tefekkürü ve fikir hürriyetini bildiriyor. Ancak, fertler muhitinin ve mensup olduğu kültür çevresinin tesiri altındadırlar. Sosyal ve kültürel tesirlerden kendilerini kurtaramazlar. Bu, böyle olmakla beraber, her şahsın kendine has anlayış ve düşünüş hususiyetini ortadan kaldıramaz. Dinde ve fikir cereyanlarında ferdin büyük bir rolü vardır. Bu yüzden şahsî seciyenin, aile ve cemiyet terbiyesinin, içtimai, iktisadî ve coğrafi şartların payını birlikte ele almak zarureti vardır. Peygamber devrinde bile bir Necidli veya Yemenli'nin, hattâ bir Medineli veya bir Mekkeli'nin, Peygamber'in hareketlerini tefsir edişte birbirinden ayrıldığı görülmüştür. Ebu Bekir devrinde ilk karışıklıklar bu yüzden doğmuştu ve bu yüzden Ebu Bekir devri, Arapları, mefkûre birliği etrafında toplamakla geçmiştir. Ömer zamanında ise Müslümanlar bir Arap camiası halinden çıkmış, bir milletler camiası haline girmiş, yeni şehirler kurulmuş, yeni göçler olmuş, toplanmalar ve dağılmalar vücutte gelmişti. Her toplum ve her muhit başka bir ruh taşır. Her muhitin kendine has bir seciyesi vardır.

Basra eskiden beri Hint ile İran ve Bizans'ın kavşak noktasıdır; çeşitli fikirlere sahne olmuştur. Kûfe her taraftan gelen ve türlü tesirler taşıyan insanlarla yeni teşekkül ediyor. Mekkeli'lerin ve Medineli'lerin kendilerine göre hususiyetleri vardır. Ensar yeniliklere uyabilen ve muti insanlardır; Mekkeliler ise muhafazakâr ve kabile taassubuna bağlıdırlar. Hırçınlıkların çoğu bundan çıkıyor. Osman devrinde Mekkeli valilerin tahakkümüne karşı Ensar, Ebu Zer, Ebu'd Derda gibi rical istirap içindedir. Mekekli'ler siyasetle uğraşırlarken Medineli'ler Said İbn-i Müseyyib, Salim, Zühri, Kadı Yahya ve Rebia'nın önderlikleri ile kabuklarına çekilmiş, din meseleleriyle uğraşıyorlar ve sünnete düşkünlüdürler. Medine örfünün İslâm'da kıtas tanınması da bu yüzdendir.

İslâm'da ilim hareketlerine başlangıç olarak Kur'an ve Hadis alınmıştır. Kur'an'ın tefsir ve tevili, hadis'in dirayeten ve rivayeten sübutu üzerinde bilginlerin ve Peygamber'in en yakın sahabelerinin anlayış ayrılıkları vardır. Kur'an'ın müteşabihâtı üzerinde durmak, âyetlerin nüzul tarihini ve sebeblerini bilmemek, Peygamber'in izahlarına vakıf olmamak veya hükümlerin menatını veya illetini başka türlü anlamak, onları, ayrı ayrı içtihatlarla sevketti. Keza, hadislerin vürudu sebebini bilmemek, Peygamber'in tabii bir hareketini veya hususi bir halini tutulacak bir sünnet gibi kabul etmek, mevridine has bir sözü umumileştirmek veya hükümlerin sebeplerini, yahut da hangi maksat için sevk edildiğini bilmemek gibi âmiller, anlayış ayrılıkları doğurdu. Bu ayrılığa muhalifin de muvafıkın da samimiyetinde şüphe yoktur. Ancak Sahabeler hayat şartlarının değişmesi yüzünden bu bilgileri ile etrafa dağılmışlar ve gittikleri yerlere bildiklerini de götürmüşlerdir. Tabiin ona göre terbiye almıştı. Böylece yer yer görüş farkları belirmeğe başladı. Günde beş defa kılınan namazın adabına kadar görülen farkların sebebi budur.

Çok kimse hadislerin sebeplerini aramağa meyletmez, herhangi bir habere ve nakle olduğu gibi bağlanır. Kendi içine kapanmak ve zühdi bir hayat yaşamak ister; dinî esaslarda münakaşadan sakınanlar, cedel ilminin yasak, kelâm ilminin bid'at olduğunu söyleyenler, bunlardır. Sofiler demiyelim, fakat zahitler (ehl-i takva) zümresi bu nevi şahsiyetlerdendir. Bunlar ve bunların mukallidleri âdetin fevkinde olayları derhal kabul eder ve gittikçe hurafelere meylederler. Buna mukabil müsbet görüşe bağlı, müşahede sahasını aşmayan şahsiyetler vardır. Bunlar Peygamber devrinde gördüklerine bağlıdırlar. Âyetlerin ve hadislerin çizdiği hudut dışına çıkamazlar. Eseriyye veya nakliyeciler dedğimiz tipler bunlardır. Bunlara, hislerinin ve kalbinin adamı diyebiliriz. Peygamber'in büyük Sahabeler'inden Ebu Bekir, Ali, Abdullah İbn-i Mes'ud bu nevi şahsiyetlerdendir. Asıl üzerinde durulacak olan şahsiyetler bu iki guruptan farklı, akliyeciler gurubu teşkil ederler. Kitabullah'ın ve Peygamber'in yetiştirmek istediği tipler de bunlardır; zira Kur'an daima fikre hitab eder ve insanı düşünmeğe sevk eder. Kuran: "Sana bereketli bir Kitap indirdik, onun âyetlerini derinleştirsinler ve akıl sahipleri düşünsünler diye" (Sad 29). En'am suresi Müslümanları Akliyeciliğe sevk eden büyük bir suredir; 35, 37, 50, 104 ve 111 numaralı âyetler Peygamber'den mucize isteyip te aklını işletmiyenleri takbih etmektedir. Akliyeciler tip daima sebep sorar ve hâdisenin mahiyetine nüfuza çalışır; Ömer, Ayşe ve Hübaip İbn-i Münzir bu nevi şahsiyetlerdendir. Ebu Musa el-Eş'arî ile Amr ibn-i'l As'ın, Ebu Zer ile Muaviye'nin, Mukatil İbn-i Süleyman ile Cehm İbn-i Safvan'ın, hattâ İmam-ı Âzam ile İmam-ı Mâlik'in ve Ahmed İbn-i Hambel'in görüş farklarının menşei bu şahsiyet ayrılıklarında aranmalıdır. Hasan Basrî meclisinde çarpışan fikirlerin birinci derecede âmili de budur. Akliyeciler Kur'an âyetlerini diğer âyetlere uyacak veya akıl ile anlaşılacak surette teville giderler. Selef'in nakliyecileri, aklın zaafını ileri sürer ve kudretini inkâr ederler. Mutedil Selef, yani Ehl-i Sünnet ise bu iki kutbu yaklaştırarak aklın rolünü akla, naklin rolünü nakle verir. Mukadderat ve beşer iradesi gibi iki türlü anlayışa müsait yerlerde Kur'an âyetlerini, akliyecilerin de nakliyecilerin de uyusabileceği bir tarzda telif eder. Bu suretle aklı esas tutup nakli ona göre izah

edenler, kelâm sisteminin esasını attılar; nakli esas tutup aklın kıymetini inkâr edenler, Selef'in Eseriyye usulünde ısrar ettiler. Nakli esas tutup, rey ve içtihadı ona tâbi tutanlar Fıkh-ı Ekber sistemini ileri sürdüler.

"Fıkh-ı Ekber" tâbirini ilk defa bu mânada kullanan ve bu mevzu üzerine eser yazan Ebu Hanife'dir. Ondan evvel bu tâbir daha şumüllü bir mânada kullanılırdı. Suyutî, "Tuyuriyat" tan naklen diyor ki: Osman-ı Rahbi, oğlu Cerir ile beraber Ömer İbn-i Abdülâziz'in yanına girdiği zaman, Ömer çocuğun tahsilini sormuş ve ona Fıkh-ı Ekber talim ediniz, demiş. Fıkh-ı Ekber nedir diye sorulunca da kanaat ve adalettir cevabını vermiş³⁰. Kelâm tabirini ilk defa kullanan da Mutezile şeyhlerinden Amr İbn-i Übeyd'dir. İmam-ı Âzam, Amr'ı, kelâm usulünü icad ettiği için suçlandırır, hattâ tel'in eder. İlk defa kelâma dair eser yazan Amr İbn-i Übeyd, Vâsıl ve Cehm'dir³¹.

İLK GÜNLERDE İÇTİHAD AYRILIKLARI

İslâm'da din ve ilim konularında görülen ilk ayrılıklar, ameli sahada, içtihadî meseleler üzerindedir. Sahabeler bizzat Peygamber devrinde içtihadta bulunurlar, görüş ayrılıkları gösterirlerdi. Amr İbn il-As komutasındaki seferde Ebu Ubeyde el-Cerrah ve arkadaşları ile Amr arasında ezcümle teyemmüm ve imam olmak meselelerinde görülen içtihad farkı bu nevidendir. Ebu Ubeyde'nin bir keşif kolu komutanlığı esnasında, meselâ, ölü bulunmuş balık etini yemenin cevazı gibi şahsî içtihadı da Peygamber tarafından tasvib edilmiştir. Kaldı ki Peygamber bizzat sahabelerinin rey ve içtihadına değer verir ve onlara dinî meselelerde ihtiyaca ve maslahata göre içtihadta bulunmalarını tavsiye ederdi. Yukarı ve aşağı Yemen'e Muaz İbn-i Cebel'i ve Ali'yi gönderdiği zaman: "Şayet yeni hâdiseler karşısında kalırsanız ne yaparsınız?" diye sormuş ve "İçtihad ederiz", cevabını alınca da bundan pek mesud olduğunu bildirmişti. Çok kere Peygamber, haberi olmadan yapılan içtihadları kabul etmiş, bazan da kendi reyî hilâfına Sahabeler'in içtihadına uymuştu. Bir keresinde Abdullah İbn-i Übey'in cenazesine giderken Ömer onu yoldan döndürmüştü. Ömer'in içtihadı, kendi ifadesine göre, üç yerde, hakkında âyet nazil olmak suretile, teyit edilmişti³². Askerî hareketlerde ise Peygamber, çok defa Ensar'dan Hübab İbn-i Münzir'in reyini tercih etmiştir. Siyere ve esbab-ı ihtilâfa dair kitaplarda bunların misalleri çoktur³³. Peygamber'in hastalığında cereyan eden ve ekseri menbalarda Ashap arasında çıkan ilk ihtilâf diye gösterilen³⁴ vasiyet mese-

³⁰ Suyutî, Tarih-i Hulefa, S. 94.

³¹ Kelâm tâbiri ve ilmi hakkında yazının sonundaki Ek: 4 e bakınız.

³² Ömer'den nakledilen hadîse göre böyledir. Nevevî'nin "Tehzib" inde ise altı yerdedir deniliyor. Suyutî'nin "Tarih-i-Hulefa" sında (S.48). Ömer reyinin 21 yerde Kur'an âyetiyle teyit edildiği vesikaları ile gösterilmektedir. Bundan başka (S. 52) de Ömer'in içtihadları ve Müslümanlığa getirdiği yenilikler izah edilmektedir.

³³ Tafsîlât için bakınız: Şehrîstânî'nin "Mîl ve Nihal Mukaddimesi", Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 3, S. 295. Tarafımdan tercüme edilmiştir.

³⁴ "Mîl ve Nihal Mukaddimesi", aynı mecmua, Sayı 3. S. 295. Kadı Adut, Şerh-i Mevakif, İstanbul, H. 1311, C. 3, S. 281. Bu bahis ekseri menbalarda böylece tenkid edilmeden yazılmıştır. "Sahih-i Buhari" deki hadîsler bizim anlayışımıza müsaittir.

lesi, fikrimce asılsızdır. Bu konuda rivayet edilen hadîslerde farklar olduğuna göre haber rivayet bi'l-mâna suretiyle gelmiştir, senet olamaz. Kaldı ki, hâdise dirayeten de kabule lâayık değildir. Peygamber her fikrini istediği gibi şifahî olarak söylediği halde, bunda kâğıt kalem istemiş olması, müdafaa edilemez. Her zaman o kadar mutî olan Ashap, bu defa Peygamber huzurunda münakaşa ediyor ve Peygamber veda haccında her tebliği yaptığı ve hastalığında son güne kadar bir kaç defa hutbe irad ettiği halde, böyle bir meseleye temas etmiyor. Peygamber'in ölümünde, "o ölmedi ve ölmeyiz" diyecek kadar ona aşırı sevgi gösteren Ömer, üç gün evvel onu üzücü bir duruma sokmuş olur mu? Peygamber'in ölümünde, hilâfet meselesinde vukua gelen ihtilâf ise imamet ve vasiyet meseleleri üzerine Peygamber'in hiçbir şey söylemediğinin delilidir.

Peygamber'in ölümü, defnedileceği yer ve mirası hakkındaki ihtilâflar da günlük mevzulardandır. Halid İbn-i Velid'in, Malik İbn-i Nüveyre'yi öldürmesi ve namazın iki vakte indirilmesini isteyen Bedevilere silâh çekilip çekilemeyeceği meselesindeki Ebu Bekir ve Ömer arasındaki fikir ayrılığında bu nevidendir. Peygamber'in elinde büyüyen Ali, Üsâme, İbn-i Abbas ve hattâ Peygamber'in zevcesi Ayşe arasında çok defa rey ve içtihad ayrılıkları görülür. İbn-i Abbas, miraç cismanidir, diyor. Ayşe ise, o gece Peygamber yatağında idi, diyor. Biri, o gece Peygamber Allah'ı gördü, diğeri bu, "Beni asla göremezsin" (Âraf 142), âyetine muhaliftir, der. Abdullah İbn-i Ömer bir hadîs nakleder: "Ölüye ağlamak ölünün azabını artırır", Ayşe, bu, "Kimse diğerrinin günahından mesul değildir" (En'am 164), âyetine muhaliftir, der. Biri, ölüler işittir der, Ayşe, bu Kur'an'a muhaliftir, çünkü Kur'an'da "Sen ölüye işittiremezsin" (Neml 80), buyurulmuştur, der. Abdullah İbn-i Ömer, yıkanırken kadınların beliklerini çözmelerini söylemişti. Ayşe, ben Peygamber'le bir kaptan su alarak yıkanırđım, saçlarım örülü idi, diyordu. Ehl-i Suffe'den Ebu Hüreyre, cünup olan oruç tutamaz, diyordu; Peygamber'in zevceleri aksini haber verdiler. Peygamber'in bu yakın şakirtleri, içtihad ayrılıkları ile beraber birbirlerinin kanaatlarına asla dil uzatmazlardı. Fikre fikir ile, reye rey ile mukabele ederlerdi. Yaptıkları şey Ömer'in yaptığından ileri gitmez: kocasından boşandığı zaman Peygamber'in kendisine nafaka ve mesken tayin etmediğine şahidlik eden Kays kızı Fatma'ya Ömer, biz doğru mu yalan mı söylediğini bilmediğimiz bir kadının sözü ile Allah'ın kitabını bırakmayız, demişti. Şah Veli Ullah-i Dehlevî'nin ihtilâf sebeplerinin beyanına dair "El-İnsaf" adlı eserinde³⁵ bu mevzu etrafında birçok misaller daha vardır.

AKAİD KONULARINDA İLK TARTIŞMALAR

Fikir ve akîde konularındaki ihtilâfların Peygamber zamanında mevcud olup olmaması üzerinde kelâm ve mezahib erbabı durmamışlardır. "Milel ve Nihal" de ve "Şerh-i Mevakıf" da akaid sahasında ilk münakaşa ve ihtilâf Allah'ın takdiri ve beşeri irade konularında olmuş ve bu hareket Mâbed-i Cühenî, Gaylân-ı Dimeşki ve Yunus-u Esvarî'nin muhale-

³⁵ Dehlevî, El-İnsaf, Mısır, Faruk Matbaası, SS. 10 - 12. Bu nüshanın Hit ve taş basmaları vardır.

fetleri ile başlamıştır, deniliyor³⁶. İbn-i Haldun, "Tarih" inin "Mukaddime" sinde ihtilâfın Kur'an tefsirinden ve müteşabih âyetlerin bil-hassa Allah'ın sıfatlarına dair olanlarından başlamış, bundan da tenzih ve teşbih meseleleri, Muattile ve Mücessime mezhepleri doğmuştur, demektedir³⁷.

Abülkahir-i Bağdadî "Usul üd-Din" de ilk münazarayı Ali vaad ve veid meselesinde Haricilerle; Allah'ın dileği, insanın gücü ve Allah'ın takdiri bahislerinde Kadercilerle yapmış sonre Ömer'in oğlu Abdullah kader mevzuunda Ma'bed-i Cühenî ile muhabese ve ondan teberri etmiştir, demektedir³⁸.

Kur'an-ı Kerim'de bu nevi ayrılıkların Peygamber zamanında bulunduğunu gösteren âyetler vardır: "Eğer kulumuza indirdiklerimiz hakkında şüphe ediyorsanız, siz de onun gibi bir sure getirin" (Bakara 23), ve "Kendilerine bir iyilik gelirse bu Allah'tandır derler, bir kötülük gelirse bu sendendir derler, de ki hepsi Allah'tandır; bu kavme ne oluyor ki söz anlamağa yanaşmıyor, sana gelen iyilik Allah'tan, isabet eden kötülük de kendi nefsindendir" (Nisa 78, 79), "Kalplerinde şüphe olanlar fitne çıkarmak için müteşabih âyetlerin teviline tâbi olurlar" (Âl-i İmran 7). Bu âyetler Kur'an'ın Muhammed'in sözü veya Allah kelâmı olduğu meselesinin, kader ve irade bahsinin, teşbih veya tevil görüşünün ta Peygamber devrinde bile görüşüldüğünü gösterir.

Ancak, burada bir tefrik yapmak lâzımdır. Müslümanlığın başlıca dâvası Usul-ü Selâse-i İslâmiyye dediğimiz Allah, Peygamber ve ahiret akidesidir. Feriştelere ve kitaplara iman, Allah, Peygamber münasebetinin iki rüknü olduğu için, bu ikisi de dahil olmak üzere beş esasa iman, küfür ile imanın sınırı sayılır. Bunlarda esas olmak bakımından Müslümanlar arasında ihtilâf yoktur. İhtilâf tavsifde ve izâhlardadır. Kelâm savaşları ve fikir ceryanları, bunlardan doğmuş olan meseleler üzerinedir. Her şey Allah'tandır akidesi ile insanın sorumluluğu akidesini nasıl telif etmeli? Kur'an'da günün hâdiselerini cevablandıran âyetler bulunduğu halde, kelâm sıfatının ezeli oluşunu nasıl izah etmeli? İman ve küfür Allah'ın hidayeti ve fiili ise, beşer iradesinin mevkii ve ilâhî adaletin değeri ne olmalıdır? Allah'ın varlığı, birliği esastır, ancak bu varlık müteal bir varlık mıdır, müşahhas mıdır, kendisinden hali hiçbir şey bulunmayan bir kuvvet veya bir cevher midir? Zatında bir takım sıfatların bulunması hakikî vahdeti ihlâl etmez mi? Bu sıfatların taallûk ettiği şeyler, hâdiseler olduğuna göre, sıfatların ezeliyetini nasıl izah etmeli, ve Allah kemal-i mutlak olduğuna göre, bu âlemde şerrin ve şeytanın yeri nedir? Mademki aklımız vardır, her şeyin akla uyması lâzım gelmez mi ve şu halde mucizenin ve vahyin hikmeti nedir? Ahirete iman ettiğimize göre kıyamet alâmetlerini ve berzah âleminde havz,

³⁶ Bakınız: "Milel ve Nihal Mukaddemesi" ne ve "Şerh-i Mevakıf" ın sonundaki "Zayil" e, C. 3, S. 289.

³⁷ İbn-i Haldun, "Mukaddeme", Cevdet Para Altıncı fasıl tercümesi, İstanbul, H. 1917, S. 66.

³⁸ Bu eser İstanbul İlahiyat Fakültesi tarafından 1926 da Amire Matbaası'nda bastırılmıştır. Eser Eş'ari İlm-i Kelâm'ının en kıymetli bir eseridir. Bu bahis için bakınız: S. 37.

köprü ve âraf hakkındaki hadisleri, Kur'an âyetlerine göre nasıl anlamalıyız?

Akideler üzerindeki ihtilâflar bu mahiyettedir. Meselelerin bu suretle vaz edilmesi ve incelenmiye başlanması ise ilk defa Basra'da Hasan Basrî çevresinde görülüyor. Cehm İbn-i Safvan ile Mukatil İbn-i Süleyman arasında teşbih ve tenzih kavgaları ve cebir münakaşaları olduğuna göre, kıvılcımın Horasan'a sıçradığı ve sonra daha büyük iki merkez olan Medine ve Şam'a sirayet ettiği anlaşılmaktadır.

Peygamber'den kader mevzuu ile ilgili iki hadis rivayet edilmiştir. Birincisi şudur: "Kaderiyye bu ümmetin Mecusi'leridir". Bu hadisin mevzu olduğu damgası üzerindedir, çünkü Kaderiyye ancak Peygamber'in vefatından 60 sene sonra bir fırka halinde teşekkül etmiştir. Şu kadar ki, hadis, vaz edildiği tarihte hayır ve şer hakkındaki Kaderiyye inancı ile İran düalizmi arasındaki münasebetin bilindiğini gösterir. İkincisi de: "Ebu Bekir ile Ömer kaza ve kader meselesinde münazara ettiler, ve reylerini Peygamber'e arz ettiler. Peygamber, Ebu Bekir'in dediği gibi, kader bütünü ile Allah'tandır, hükmünü verdi", hadisidir. Bunu, Allâme Beyazî³⁹, Hafız Ebu Bekir el-Bezzar'ın "Müsned" inden naklen Amr İbn-i Şuayp'ın babasından - dedesinden rivayet ettiğini ve hadisin "Siyer-i Zahiriyye" de bulunduğunu kaydeder. Halbuki "Hülasa-i Tezhib-i Tehzib"⁴⁰ de Amr İbn-i Şuayb'ın, Amr İbn-i'l As'ın torunlarından olduğu ve babasından - dedesinden rivayetinin hüccet olmadığı tasrih edildikten başka kötü hali ile tanınmış bir adam olduğu yazılıdır. "Fıkh-ı Ekber" şarihi Ebu el-Münteha⁴¹ bu hadisi uzun bir ibare ile nakleder, senet ve nakil göstermez, hadiste hayır ve şer hepsi Allah'tandır fikrinin Ömer'e ait olduğunu, Cebrail'in de bu fikirde bulunduğunu kayıd ettikten sonra Peygamber, Ebu Bekir'e teselli kabilinden, "Ya Ebu Bekir eğer Allah isyan edilmemesini isteseydi, İblis'i yaratmazdı" der. Aynı hadiste birbirine zıt olan bu iki rivayete birbirini gidermektedir; İmam-ı Ebu Hanife, yerinde olarak, rivayet bil-mâna ile sabit olan bir hadise güven olmaz diyor. Bu ikinci hadis te vaz edildiği zamanın ruhi haletini gösterir: Cebrail ile Mikâil, Ebu Bekir ile Ömer de bu meselede ihtilâf etmişler ve hakem yalnız kazaî bir hüküm vermiştir, halbuki soru, fetva isteme mahiyetindedir. Kazaî hüküm ise ait olduğu vak'aya, mevridine münasırdır. Ekseriya bir kanaat ve bazan bir tercih ifade eder ve hükümde mehaiz gösterilmez; bundan dolayı hüküm umumî bir vasfı haiz değildir. Demekki bu mesele de içtihadı bağli meseleler (mesâil-i müctehedün fiha) dendir. Şu halde İslâm "Amentü" süne kadare iman - hayır ve şerrin Allah'da nolduğuna İmanın - esas olarak alınması, Ehl-i Sünnet'i müşkül bir duruma sokmaktadır. Çünkü meselâ Memun devrindedeki hükümetin resmî meshebi Mutezile idi ve bunlar kadere iman etmezlerdi. Ehl-i Sünnet'in büyük kolu olan Eş'arîler de şerrin Allah'a isnadını kabul etmezler; bunun için de bu esasın mezhebi bir mümeyyiz vasfı olmak üzere alınmış olduğunu kabul etmek gerektir. Nitekim Şia mezhebinin "tevhid", "adi", "maruf-u emir", "nübüvvet", "imamet" den

³⁹ Beyazî, İsarât ül-Meram, Mısır, 1949, S. 34.

⁴⁰ Hafız Safiüddin Hezrecî, Hülasa-i Tezhib-i Tehzib il-Kemal, Bulâk, tabı H. 1301, C. 1, S. 290.

ibaret olan beş esasından birisi “imamet akidesi” mezhebî bir farik vasıftır.

Peygamber bir gün Medine’de gezerken birkaç Müslüman’ın bir göl-
gelikte oturarak kader üzerine konuştuklarını görmüş ve onları bu gibi
bahislere dalmaktan men etmişti. Bu hadis, ehil olmayanların akaid
esasları üzerinde münakaşa etmelerinin doğru olamadığına işaretler.
Yoksa ilmin farz olduğunda ve bilhassa dini müdafaa zaruretiyle bu ba-
hisleri incelemenin vacip olduğunda şüphe yoktur. Peygamber’den son-
ra muhtelif vesilelerle Sahabeler’in ileri eglenleri de kader meselesine
temas etmişlerdir. Ömer Suriye’de veba mıntıkasına girmeyince Ebu
Ubeyde kendisine “Allah’ın kaderinden mi kaçırıyorsun” dedi. O da “Al-
lah’ın kazasından, Allah’ın kaderine kaçıyorum” cevabını verdi⁴². Mısırlı
Sübeyg, “Allah arş üzerine” âyetinin mânasını kurcaladığı için, Ömer
el-Faruk onu Basra’ya sürmüştü. Kur’an mahlûk mu değil mi diye so-
ran bir şahsı da azarlamıştı. Ebu Musa el-Eş’arî’ye (602 - 663), mukad-
deratı düşünen bir adam: “Allah benim ne işliyeceğimi yazmış, sonra
onu yaptığım için bana azab ediyor, bu olur mu?” diye sormuştu, o da
“Allah bildiğine göre takdir eder, işlediğine göre azab eder, zulm etmez”,
cevabını vermişti⁴³. Ali’nin Muaviye’ye yazdığı meşhur mektuba: Muaviye
“çömleğim kaderime kaynadı” cevabını vermişti. Hüseyin, Yezid’e karşı
çıkarken kendisine verilen öğütlere karşı “Allah’ın emrine kimse galebe
edemez” demişti. Şehid olduktan sonra, Ali Zeyn el-Âbidin ile İbn-i Zî-
yad arasında şöyle bir muhavere oldu:

- Adın ne?
- Ali
- Hüseyin oğlu Ali’yi Allah öldürmedi mi?
- Ali adında başka bir kardeşim vardı, askerleriniz onu öldürdü.
- Onu Allah öldürdü.
- Niye söylemiyorsun?

Zeyn el-Âbidin şu âyeti okudu: “İnsanlar ölüm haline gelince, Allah
ruhlarını alır” (Zümer 42).

Görülüyor ki meselelerin çıkmasını hâdiseler zorlamış ve muhtelif
tesirlerle muhtelif inanışlar husule gelmiştir. Bu hâdiseleri takib eden
günlerde ise meseleler ilim münakaşaları sahasına döküldü ve Basra’da
da fikir hareketi kendini göstermiye başladı.

(Sonu var)

⁴¹ Ebu el-Münteha, Fıkh-ı Ekber Şerhi, İstanbul, Amire tab, H. 1302, S. 4. Bu eser
Haydarabat’ta ve bilhassa Rusya’da şerhiyle birlikte basılmıştır.

⁴² İbn-i Kesir, El-Bidaye l-Nihaye, C. 7, S. 77. İbn-i İshak rivayetiyle “Sahih-i
Buhari” den naklen. Ayrıca diğer tarihlerin ve siyer kitaplarının H. 18 ci yıl vakayine
bakınız.

⁴³ Beyadî, İşarat ül-Meram, S. 33. Veliyüddin-i Irakî’nin “Cem ül-Cevami” ve Şeh-
ristanî’nin “Milel ve Nihal” inden naklen.